

УДК 94(34):347.15/17-055.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.31>

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ У СТАРОДАВНІЙ ІНДІЇ

Білик Вікторія,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету

імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-1788-6704

Сьогодні в усіх куточках світу надзвичайно розповсюджений гендерний рух. Боротьба жінок за рівноправ'я з демократичних країн поширилася у держави з більш жорсткими політико-правовими системами. Заклики до зрівняння у правах жінок і чоловіків лунають не лише у європейських країнах чи США, але й у державах Південної Америки, Африки та Азії. Не є винятком й Індія, жіноцтво якої намагається подолати стереотипи і отримати повноцінні права та свободи. Адже багатовікова традиція, надзвичайний вплив релігійно-філософських течій сприяли утвердженню певного світогляду населення Індії, у якому жінці відведено мінімум уваги, а точніше – вона з давніх-давен фактично не мала жодних прав, а була наділена лише обов'язками. Саме тому важливим у цій боротьбі серед іншого є й розуміння причин таких обмежень, що склалися історично, знання історії формування звичаєвого права та правових норм, які визначали і продовжують визначати поведінку індійських жінок, створюють певні правові рамки, за які ті не вправі вийти, у такий спосіб обмежуючи свободу жінок на самовираження.

На основі аналізу найдавніших староіндійських законодавчих джерел – «Артхашастри» та «Законів Ману», які формувалися упродовж IV ст. до н. е. – II ст. н. е., розкривається соціально-правове становище індійських жінок в останні століття старої ери – на початку нашої ери, тобто у період, коли, власне, й формувалися ці законодавчі збірки. Фактично, це є кодифікація звичаєвого права та усних традицій, які формувалися й існували у Стародавній Індії упродовж багатьох століть. І лише коли така форма законів перестала задовольняти потреби низки староіндійських держав, почали складатися збірки фіксованих письмових правових норм.

Спираючись на пункти цих законів, у статті показано правове становище індійської жінки упродовж її життя – від народження і до старості, визначено умови виховання і навчання дівчаток, укладання шлюбу; розкрито обов'язки жінок у сімейному житті, вихованні дітей, побуті; розглядається питання про право спадкування тощо. Визначено, що в основі законодавчого права Стародавньої Індії лежать релігійно-етичні та філософські норми, ритуали, правила. Саме вони визначили на багато століть правове становище жінки. Його особливістю є з одного боку – шанобливе ставлення до жінки-матері, дружини, доньки, постійна турбота про неї, опіка, відсторонення її від будь-яких проблем. З іншого ж боку, жінка у староіндійському суспільстві, фактично, мала лише обов'язки і була позбавлена будь-яких прав.

Ключові слова: Стародавня Індія, «Артхашастра», «Закони Ману», релігійно-філософські течії, жінка, правове становище.

Bilyk Viktoria. The legal status of women in Ancient India: goddess or slave

Today, the gender movement is extremely widespread in all parts of the world. The struggle of women for equality from democratic countries has spread to countries with stricter political and legal systems. Calls for equal rights for women and men are heard not only in European countries or the United States, but also in South America, Africa and Asia. India is no exception, whose women are trying to overcome stereotypes and gain full rights and freedoms. After all, centuries of tradition, the extraordinary influence of religious and philosophical currents have contributed to the establishment of a certain worldview of the Indian people, in which women are given minimal attention, or rather – she has long had virtually no rights, but only responsibilities. That is why it is important in this struggle, among other things, to understand the reasons for such historical restrictions, knowledge of the history of customary law and legal norms that have defined and continue to determine the behavior of Indian women, create a framework for thus restricting women's freedom of expression.

An analysis of the oldest ancient Indian legal sources, the Arthashastra and the Laws of Manu, reveals the socio-legal status of Indian women in the last centuries of the ancient era, early AD, when these legislatures were formed. In fact, it is a codification of customary law and oral traditions that have been formed and existed in ancient India for centuries. And only when this form of law ceased to meet the needs of a number of ancient Indian states, began to compile collections of fixed written legal norms.

Based on the provisions of these laws, the article shows the legal status of Indian women during her life – from birth to old age, determines the conditions of education and training of girls, marriage; the responsibilities of women in family life, raising children, everyday life are revealed; the question of the right of inheritance, etc. is considered. It is determined that the legal law of ancient India is based on religious, ethical and philosophical norms, rituals, rules. It was they who determined the legal status of women for many centuries. Its peculiarity is on the one hand – respect for the mother, wife, daughter, constant care for her, care, removal from any problems. On the other hand, a woman in ancient Indian society, in fact, had only responsibilities and was deprived of any rights.

Key words: Ancient India, Arthashastra, Laws of Manu, religious and philosophical currents, woman, legal status.

Культура Сходу в усіх її проявах вирізняється самобутністю, оригінальністю, особливим впливом релігійного фактору. Такі культурні особливості були закладені ще у давнину, коли в регіоні формувалися перші державні утворення. Більшість стародавніх традицій та звичаїв знайшли своє продовження й у сучасності. Серед східних держав, де тисячолітні традиції попри поступ цивілізації залишаються міцними і навіть багато в чому практично незмінними, виділяється Індія. Своєрідність індійської культури серед іншого характеризується й особливим становищем жінки. І сьогодні в Індії до жінок специфічне ставлення. Попри намагання влади упродовж вже кількох десятиліть на законодавчому рівні врегулювати соціально-правове становище індійських жінок, у суспільстві подекуди чітко прослідковується обмеження жіночих прав, упередженість до жінок тощо. Таке ставлення формувалося упродовж століть під впливом релігійно-філософських вчень і законодавчо було оформлено на рубежі ер.

Згадані вище особливості соціокультурного життя східних держав поряд з їхнім політичним та економічним розвитком завжди були предметом зацікавлення сходознавців різних країн у різний час. Особливо гострими були і залишаються якраз теми про становище жінок. Можемо констатувати, що, на відміну від європейської чи російської орієнталістики, у сучасному українському сходознавстві маємо відносно невелику частку досліджень, які б відображали роль і місце жінки у старосхідному суспільстві загалом, й у староіндійському зокрема. При дослідженні заявленої теми ми можемо послуговуватися науковими дослідженнями загального характеру таких дослідників як Олешко С., Біла О, Ліщук Л. [7; 6]. Окремі згадки про правове становище жінок подає у своїй роботі Колос М. [5]. Місцю і ролі жінки у мусульманському суспільстві присвячене дослідження Кириченко Т. [4]. Свого часу нами була здійснена спроба показати правове становище жінки у старосхідному суспільстві на прикладі Месопотамії [3]. Стосовно безпосередньо теми становища жінок у Стародавній Індії, можемо виділити дослідження Рождественської О., у яких автор розглядає вплив «Законів Ману» та релігійно-філософських традицій на правове становище жінок у сучасній Індії [8; 9]. Догичною до теми нашого дослідження є й робота Щербини Т., у якій порівнюється сімейно-правовий статус жінок Індії та України [10].

Отже, можемо констатувати, що у сучасному українському сходознавстві існує невідповідно мало досліджень з обраної нами теми, що, без сумніву, лише посилює її актуальність та потребу вивчення. Тому ставимо за мету на підставі аналізу найдавніших староіндійських законодавчих збірок «Артхашастра» та «Закони Ману» з'ясувати особливості та специфічні риси правового становища індійських жінок в останні століття старої – на початку нової ери.

Для східної культурної традиції загалом, а для індійської зокрема, властивим було і залишається різне ставлення до жінки і чоловіка. Це чітко видно уже при народженні дитини. В індійських джерелах народження хлопчика описане як велика радість. Народження сина вважалося необхідною умовою доброчесної поведінки батьків [2, гл. 2.28, с. 44]. У «Законах Ману» міститься значна кількість статей, які регулюють життя хлопчиків – від обмивання немовляти одразу після народження і до повноліття. Натомість, стосовно регламентації народження і виховання дівчаток маємо лише одну статтю: «У жінок [бажане ім'я], яке легко вимовляється, не страшне, має чіткий смисл, приємне, яке закінчується на довгу голосну і вміщає в собі благословення» [2, гл. 2.33, с. 45]. Отож, народження дівчинки не сприймалося так радісно і не було таким важливим як народження хлопчика.

Визначаючи правове становище жінки від її народження й упродовж всього життя згідно із законами, одразу ж констатуємо її повну залежність від родичів чоловічої статі: «Жінкою – у дитячому віці, молодістю чи навіть літністю – жодна справа не повинна виконуватися за її волею, навіть у власному будинку. ... У дитинстві їй належить бути під владою батька, в молодості – чоловіка, після смерті чоловіка – [під владою] синів: нехай жінка [ніколи] не користується самостійністю» [2, гл. 5.147, 148, с. 204].

Для батьків важливо було зберегти честь дівчини, адже якщо виявлялося, що до весілля дівчина втратила цноту, то шлюб міг бути скасований, а родичі дівчини ще й могли понести покарання у вигляді штрафів. У відповідних статтях детально описані різні випадки і покарання за зазіхання на честь і гідність дівчини – згвалтування, позбавлення невинності, обман при укладанні шлюбу тощо. Причому, покарання залежало від приналежності дівчини до тієї чи іншої варни [1, р. 87, гл. 12, с. 252–255].

Індійські закони дають дуже детальні рекомендації нареченому з приводу того, на якій дівчині потрібно одружуватися: «При укладанні шлюбу треба уникати наступні десять сімейств, навіть [якщо вони] великі і багаті на корови, кози, вівці, гроші та зерно. Сімейство, що нехтує виконанням обрядів, позбавлене чоловіків, у якому не вивчаються Веди, [члени якого] волохаті, схильні до геморою, сухот, поганого травлення, падучої, білої або чорної прокази. Не слід брати за дружину дівчину руду, яка має зайвий член [наприклад, шість пальців на руці], болісну, безволосу, занадто волохату, балакучу, червонооку, в імені якої присутня назва сузір'я, дерева, річки, нижчої касти, гори, птиці, змії, слуги або

демонське ім'я. Треба брати за дружину жінку, вільну від тілесних недоліків, що має приємне ім'я, ходу лебедя або слона [тобто, ніжну, повільну, плавну], ніжне волосся на тілі та голові, красиві зуби, ніжні члени» [2, гл. 3.6–10, с. 84–85].

Дівчина вважалася повнолітньою у 12 років [1, р. 59 гл. 3, с. 165]. Однак, батьки, слідуючи законам, часто віддавали доньок заміж у дуже ранньому віці, не чекаючи повноліття. При цьому, наречений міг бути навіть утричі старшим за наречену: «Тридцятирічний чоловік нехай бере уподобану ним дванадцятирічну дівчину, двадцятичотирирічний – восьмирічну» [2, гл. 9.94, с. 354]. Загалом, «Закони Ману» фактично зобов'язують батька дівчини якнайраніше видати її заміж. Якщо упродовж трьох років після досягнення повноліття дівчина залишалася незарученою, закони дозволяли їй самостійно шукати собі нареченого і виходити заміж без батьківської згоди. У такому випадку донька позбавлялася приданого, а наречений звільнявся від сплати викупу [2, с. 354].

Як правило, заручини відбувалися тоді, коли дівчинка була ще малолітньою і до досягнення повноліття вона проживала у домі свого батька. За цей час траплялися випадки, за яких заручини визнавалися недійсними, тобто розривалися. Не рідко траплялося, що після заручин наречений міг надовго відлучатися. Закон у таких випадках теж встановлював термін очікування для нареченої. Якщо про нареченого не було відомостей, його слід було чекати сім місяців. Якщо він повідомляв причину своєї відсутності й інші відомості про себе – рік. Термін очікування залежав також від того, чи сплачений був повністю викуп. Коли термін спливав, жінка у судовому порядку визнавалася вільною і отримувала право одружитися вдруге [1, р. 59 гл. 4, с. 171].

«Артхашастра» також визначає умови, коли заручини, а відповідно й угода про шлюб, не могли бути розірвані. Зокрема, для представників трьох вищих варн – брахманів, кшатріїв і шудрів шлюб не міг бути розірваний, якщо наречені здійснили обряд подання одне одному рук¹. Для шудрів такою причиною була наявність статевих відносин між нареченим і нареченою. Як бачимо, тут, залежно від приналежності до варни двічінароджених чи однороджених, можна судити про захист честі і гідності дівчини [1, р. 67 гл. 15, с. 204].

Індійська традиція також вважала недопустимим одруження спочатку молодшого сина, а потім – старшого. При цьому, покарання чекало й на жінку: «Хто одружується [...] раніше за старшого брата, того слід називати паріветтаром, старшого брата – парівітті. Парівітті, паріветтар та [жінка], з якою [такий шлюб] укладається, всі вони п'ятеро – разом з тим, хто видав її заміж і тим, хто виконав весільний обряд, йдуть до пекла» [2, гл. 3.171–172, с. 112].

В «Артхашастрі» і «Законах Ману» визначено вісім видів шлюбу: **брахма** – відання заміж дівчини, прикрашеної дорогоцінностями, нареченому вченому і доброї поведінки (фактично, батько дарував свою доньку як якусь річ); **дайва** – дівчина віддається в дружини жерцю під час здійснення ним жертвоприношення (дівчина віддається жерцю як винагорода, це, фактично, замаскований продаж); **арша** – батьки нареченої беруть викуп за доньку (як правило, це бик і корова, або дві пари такої худоби); **праджапатія** – при ньому батько, що віддає доньку заміж, має виголосити: «Виконуйте обов'язки чоловіка і дружини у відповідності з дхармою»; **асура** – наречений добровільно обдаровує подарунками наречену і всіх її родичів (тобто, це відкрита купівля дівчини); **гандхарва** – добровільний, заснований на обопільній згоді; **ракшаса** – викрадення дівчини, яка опирається, з батьківського дому (цей шлюб супроводжувався бійками, вбивствами і пораненнями); **пайшача** – найжахливіший вид, при якому шлюб вважається таким, що відбувся при оволодінні дівчиною, коли вона спить або одурманена, або ж безумна. Перші чотири види шлюбів вважалися прийнятними для брахманів, для кшатріїв – ракшаса, для вайш'ів і шудрів – асура. А пайшача вважався таким, що оскверняє, і не рекомендувався нікому [1, с. 162; 2, гл. 3.20–31, с. 87–88].

Спочатку шлюби могли заключатися лише між представниками однієї варни, але упродовж століть закони трансформувалися і чоловіки могли брати заміж жінок як зі своєї варни, так і з нижчих. Однак, шлюб жінки з чоловіком нижчої варни не заохочувався [2, с. 353]. «Артхашастра» взагалі такі шлюби називає протиприродними і протизаконними.

«Закони Ману» визначають основну дхарму (долю чи призначення) для жінки: «Жінки створені для народжування, чоловіки – для відтворення потомства...» [2, гл. 9.96, с. 355]. У тій же збірці вміщені статті, які свідчать про зневажливе ставлення до жінки: «Природа жінок у світі шкідлива для чоловіків; з цієї причини мудрі остерігаються жінок. Бо жінка здатна повести невірним шляхом в [цьому] світі [не тільки] дурня, але навіть вченого, схильного до пристрасті та гніву» [2, гл. 2.213, 214, с. 45]. Жінка

¹ Цей обряд з'явився ще в давнину і походить з історії, яка описана в «Махабхараті»: царевич Яті врятував красуню Деваяні, витягнувши її за руку з колодязя, в який вона впала. Дівчина заявила, що досі жоден чоловік не торкався її руки, а тому принц зобов'язаний на ній одружитися.

вважалася джерелом зла, лиха, підлості, зловредності тощо і лише шлюб з чоловіком очищає жінку, оскільки на неї ніби переходять усі добродетелі її чоловіка і ними вона очищається. Жінка ж, яка народила дітей, була достойна поклоніння і прирівнювалася до богині щастя. Основними завданнями жінки вважалося народження і виховання дітей, виконання обрядів, прислуговування. Повсякчас прослідковується прагнення обмежити самостійність жінки колом домашніх справ: «Треба доручити їй накопичення та витрату майна, [підтримування] чистоти, [виконання] дхарми, приготування їжі, піклування про домашнє начиння» [2, гл. 9.11, с. 340].

Чоловік зобов'язаний був вчити дружину гарної поведінки: «Він має право вдарити її по спині три рази такими предметами: бамбуковою палицею, шнурком або рукою» [1, р. 59 гл. 3 с. 166]. Якщо чоловік виходив за дозволені рамки, він мав сплачувати штраф.

Закони регламентували поведінку дружини до найменших дрібниць. Вона мала в усьому коритися чоловікові. Без його дозволу вона не могла вийти з дому, не могла навіть удень піти у якесь жіноче товариство. Закон засуджував навіть розмови жінки з іншим чоловіком – за це можна було бути побитою на центральній площі. Жінці заборонялося приймати гостей без чоловіка, впускати жити в дім дружину іншого чоловіка, вона не могла вирушити куди небуть у супроводі не родича [1, р. 59 гл. 4 с. 167–169]. Але закон не забороняв супроводжувати в дорозі «дружин акторів, співаків, музикантів, рибалок мисливців, пастухів, власників кабаків».

Жінка у Стародавній Індії за своїми майновими правами, фактично, прирівнювалася до раба, тобто вона не могла вільно розпоряджатися ним – продавати, заставляти, дарувати тощо. Хоча жінки й мали певне майно. У «Законах Ману» визначено шість видів жіночого майна: майно отримане при «шлюбному вогні»; отримане під час весільної ходи; подароване нареченим на знак любові; отримане від брата матері; отримане від батька; майно, дане родичами вже після шлюбу (по смерті жінки воно мало належати її дітям) [2, гл. 9.194–195, с. 372]. Майно дружини складалося із засобів для існування – земельної власності та грошей, а також дорогоцінних прикрас. Засоби до існування визначалися у розмірі не більше 2000 каршапана (грошова одиниця у Стародавній Індії), а розмір дорогоцінностей був необмеженим. Закон дозволяв жінці використовувати це майно для потреб своїх, своїх синів і невісток, а також у випадку, коли чоловік у від'їзді і не забезпечив достатньо родину. У екстремних випадках (хвороби, голод, катаклізми) цим майном міг розпоряджатися і чоловік. У випадку, коли подружжя користувалось майном дружини спільно упродовж 3 років, то не могло бути жодної судової тяганини. У шлюбах, укладених за спільною згодою, чи при тих, де платився викуп, у певних випадках чоловік мав відшкодовувати майно дружини з відсотками [1, р. 59 гл. 2, с. 162].

Законами визначені були певні обставини, за яких жінка звільнялася від зобов'язань стосовно першого чоловіка і могла вийти заміж вдруге. Зокрема, дружини шудр, вайш'ів, кшатріїв і брахманів мали чекати своїх чоловіків відповідно 1, 2, 3 і 4 роки. За наявності дітей термін збільшувався на рік. Якщо чоловік залишив засоби для проживання, то термін збільшувався ще вдвічі. Брахмана, який відправився на навчання дружина мала чекати від 10 до 12 років. Чоловіка, який був на службі у правителя – довільно. Якщо ж жінка не мала засобів для існування, то вона могла вийти заміж вдруге, але лише за родича свого чоловіка. Якщо ж вона виходила заміж за сторонню людину, то такий шлюб вважався незаконним і вона несла відповідальність як за злочин перелюбу [1, р. 59 гл. 4, с. 170]. Цікаво, що право передбачало таку причину відсутності чоловіка як його любов до іншої жінки. Тобто, чоловік міг покинути сім'ю через іншу жінку, а дружина була зобов'язана чекати його щонайменше три роки [2, гл. 9.76, с. 351].

На практиці жінки дуже рідко могли скористатися такими правами. Більш поширеними були випадки, коли чоловіки залишали дружину або приводили у дім ще одну. Зокрема, чоловік міг розлучитися з безплідною через 8 років, з жінкою, яка народжує мертвих немовлят – через 10 років, дівчаток – через 12 років [1, р. 59 гл. 2, с. 164]. «Але якщо хвора [дружина] ласкава і наділена чеснотами, то може бути взята інша [тільки] за її згодою; вона ніколи не повинна зневажатися» – сказано в «Законах Ману» [2, гл. 9.82, с. 352]. Хоча насправді дружина ніяк не могла вплинути на появу в домі ще однієї жінки. Її безправність проявлялася і у тому, що чоловік міг не виконувати подружній обов'язок у разі її хвороби, але вона заради продовження роду повинна мати зв'язок з ним, не зважаючи на жодні його захворювання. Підставою для розлучення також була ненависть чоловіка до дружини.

У разі смерті чоловіка, якщо жінка прагнула вести благочестивий спосіб життя, вона відразу мала отримати свої прикраси і залишок майна з викупу. Якщо ж вона отримувала це, а згодом виходила заміж, то повинна була повернути майно в родину чоловіка. Якщо ж вдова виходила вдруге заміж за чоловікового родича, то це майно залишалося у неї. За традицією, після смерті чоловіка, його дружина, яка не мала дітей, була зобов'язана вийти заміж за його брата, щоб народити своєму померлому чоловікові сина. Але щоб вийти вдруге заміж, вдова мусіла отримати дозвіл свекра. Якщо вдова мала дітей

від першого шлюбу, то виходячи вдруге заміж, все своє майно вона мала залишити дітям. Якщо ж вдова була бездітна, то все майно залишалося їй [1, р. 59 гл. 2, с. 163–164]. Тут мова йде лише про те майно, яке конкретно належало жінці. Стосовно спадкування майна чоловіка, то вдова на це не мала жодного права. Майно успадковували сини, однак: «Але дівчатам [сестрам] брати нехай дадуть із своїх частин кожну четверту частину своєї частки; ті, що відмовляються, нехай будуть ізгоями» [2, гл. 9.118, с. 359]. У випадку, якщо у померлого не було синів, то його доньки могли успадкувати майно свого померлого батька на рівні з іншими родичами [1, р. 60, гл. 5, с. 172].

Надзвичайно поширеною є думка про те, що становище вдови у Стародавній Індії було дуже складним, ніби то вона була ізольована від сім'ї, мусіла одягатися лише у чорний одяг, їсти рослинну їжу, спати на долівці, ні з ким не спілкуватися. Тобто, її життя нагадувало ув'язнення, а тому більшість вдів виконували обряд сагі – добровільно ішли на спалення разом з тілом свого чоловіка (перед тим прийнявши наркотичну речовину аби притупити біль). Аналіз законів показав, що у них відсутні статті, які б регламентували виконання цього обряду. Навіть більше, тексти кількох статей Глави 5 (151, 156, 157, 160) наводять на думку, що цей обряд був надзвичайно рідкісним у Стародавній Індії.

Особливості правового становища жінок у Стародавній Індії є однією із тих граней, які визначають самобутність індійської культури. Ставлення в суспільстві до жінки формувалося упродовж століть під впливом релігійно-філософських вчень, що й визначило надзвичайну обмеженість жінок у правах. З одного боку, індійські закони стверджували обоження жінки, захоплення нею, її красою і поклоніння їй. З іншого боку, староіндійське звичаєве право, а потім і законодавство, визначало статус жінки на рівні з рабами чи побутовими речами, оскільки упродовж свого життя вона була зобов'язана перебувати під контролем і у повному розпорядженні свого батька, потім чоловіка і синів.

Література:

1. Артхашастра или Наука политики (перевод с санскрита). Изд. подготовил В. И. Кальянов : Издательство Академии Наук СССР. Москва – Ленинград. 1959. 798 с.
2. Законы Ману. Москва : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. 496 с. (Серия «Антология мудрости»).
3. Білик В. Роль і місце жінки в старосхідному суспільстві (на прикладі Стародавньої Месопотамії) *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Історичні науки*. Луцьк, 2019. № 5(389). С.115–121.
4. Кириченко Т. Місце і роль жінки у країнах ісламського світу. *ПРАВО І БЕЗПЕКА*. 2010. № 5(37). С. 263–266.
5. Колос М. Стародавній Схід: генезис кримінально-правового регулювання та охорони суспільних відносин. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія : *Право*. 2015. № 2(12). С. 2–30. URL: <http://lj.ou.edu.ua/articles/2015/n2/15kmiosv.pdf> (дата звернення: 13.02.2022).
6. Лішук Л. Гендерні ролі в історії цивілізації. *Мультиверсум. Філософський альманах*: зб. наук. пр. 2007. Вип. 63. С. 214–227.
7. Олешко С., Біла О. Історичний ракурс уявлень про жінку в різні епохи. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2016. Вип. 2. С. 141–147.
8. Рождественська О. С. Вплив стародавніх традицій на соціально-правове становище жінки в сучасній Індії. *Часопис з юридичних наук*. Харків, 2014. С.1–12.
9. Рождественська О. С. Закони Ману та соціально-правове становище жінки у сучасній Індії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : ПРАВО*. 2012. Вип.12. С. 64–68.
10. Щербина Т. М. Сімейно-правовий статус жінки: порівняльний аналіз досвіду Індії та України. *Форум права*. 2015. № 4. С. 341–345.